

Прив'язаність дитини молодшого шкільного віку у контексті сімейно-родинних стосунків

Є. В. Підчасов, С. М. Галушко

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, м. Харків, Україна
Corresponding author. E-mail: psyevgeniy@gmail.com, galuskosn@gmail.com

Paper received 27.01.21; Accepted for publication 15.02.21.

<https://doi.org/10.31174/SEND-PP2021-246IX97-14>

Анотація. У статті розглядається взаємозв'язок між позитивно сформованими ранніми стосунками дитини з матір'ю (або особою, яка її заміщує) та її подальшим успішним розвитком. Викладені тези базуються на ретельному аналізі праць закордонних та вітчизняних вчених, які працювали над дослідженням феномену прив'язаності. Визначено, що прив'язаність сформована ще в перші роки життя дитини залишається протягом усього життя певною мірою трансформуючись. Доведено, що надійний емоційний зв'язок із матір'ю допомагає дитині: долати страх і занепокоєння; стрес; розуміти те, що вона сприймає; логічно мислити; поклатися на себе; досягти максимального інтелектуального потенціалу; розвивати гармонійні стосунки в житті. Також якість прив'язаності визначає як дитина буде адаптуватися до школи; як буде будувати стосунки з вчителем, при переносі первинної материнської прив'язаності на вторинну прив'язаність до вчителя. Але при виникненні труднощів у школі дитина все одно повертається до сім'ї, для пошуку підтримки та почуття безпеки.

Ключові слова: прив'язаність, ранні стосунки з матір'ю (особою, яка її заміщує), прив'язаність до вчителя, молодший шкільний вік, соціалізація, адаптація.

Вступ. Психічний і особистісний розвиток дитини у молодшому шкільному віці зумовлюється особливістю соціальної ситуації розвитку — навчанням у початковій школі. І наявність гармонійних взаємин у сім'ї виступає важливим аспектом профілактики шкільної дезадаптації серед молодших школярів щонайменше на початку навчання. Якість стосунків між батьками та дітьми є одним з основних чинників формування психосоціальної сфери дитини, її морально-вольових якостей та самооцінки. Саме при переході від батьківського піклування до шкільної освіти, складаються перші соціальні взаємозв'язки дитини. А образ матері (або особи, яка її заміщує), що інтеріоризується, створює внутрішній ресурс і додаткову стійкість у подальшій соціальній адаптації. Доведено, що існує прямий зв'язок між антисоціальною поведінкою, відсутністю емпатії, порушенням здатності до побудови зрілих стосунків із соціальною депривацією у ранньому дитинстві.

Тому розвиток особистості багато в чому залежить від формування у ранньому дитинстві прив'язаності до матері (або особи, яка її заміщує), як внутрішнього ресурсу, та на основі даних стосунків сформованої внутрішньої робочої моделі поведінки в соціумі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив найближчого соціального оточення на розвиток дитини завжди знаходився у центрі уваги як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Особливе місце серед наукових концепцій, які розкривають значення ранніх взаємин матері та дитини для її подальшого розвитку, займає теорія прив'язаності Дж. Боулбі. Прив'язаність дитини до матері (або особи, яка її заміщує) розглядається і сучасними вченими: дослідження прив'язаності, як базового утворення перших років життя, що впливає на подальший психічний, фізіологічний та соціальний розвиток дитини та її вплив на процес ранньої соціалізації розглядаються К.Д. Гиббл, Г.В. Бурменською, М.А. Василенко, К.В. Пупирьовою, Н.В. Сабельниковою, Л.В. Жихаревою; вплив прив'язаності на побудову подальших стосунків з вчителем досліджував Ц. Баярмаа; дослідження К. Колоннесі, Е.М. Драйджер, М.К. Бардышевської ви-

явили, що ненадійна прив'язаність відіграє ключову роль у розвитку тривоги та подоланні стресу [1, 2, 4, 5, 6, 9].

Саме прив'язаність є базовою установкою на сприйняття спочатку самої матері, а потім інших людей і світу загалом. Як і процес соціалізації, прив'язаність має дві сторони: з одного боку вона є першим етапом соціалізації, а з іншого – фактором, що впливає на її успішність. Надійна прив'язаність у дитинстві та ранньому віці (0-3 років) гарантує соціальну компетентність, хороші вміння розв'язувати проблеми, а також інші особистісні якості, пов'язані з успішною адаптацією у соціальних системах. Ненадійна прив'язаність аналогічним чином пов'язана з проблемною поведінкою та соціальними труднощами, в тому числі у дітей шкільного віку [2].

Соціальна ситуація психічного розвитку молодшого школяра характеризується системою вимог і очікувань дорослих щодо інтеграції дитини в шкільне середовище. Чимало досліджень описують зв'язок між прив'язаністю та подальшим розвитком. В цілому знайдено вражаючі зв'язки між якістю прив'язаності в ранньому дитинстві з її подальшим розвитком [6].

Метою статті є розкриття проявів та характеристик прив'язаності у молодшому шкільному віці в контексті сімейно-родинних стосунків і її впливу на адаптацію дитини у шкільній системі.

Виклад основного матеріалу. Прив'язаність – є результатом процесу набуття соціального та емоційного досвіду через перші взаємини дитини з матір'ю (або особою, яка її заміщує), в яких формується адекватне сприйняття себе в системі стосунків та ефективна стратегія їх побудови, що характеризуються стійкими, емоційно наповненими взаєминами, заснованими на задоволенні потреб у безпеці, співпереживанні, розумінні, визнанні, в особистісній сфері утворюється основа до домінування і прояву емоцій позитивного спектру, зокрема любові, емпатії, довіри, зменшення тривог; формується почуття впевненості, самостійності.

Зважаючи на такі тенденції, М. Ейнсворт у своїх роботах вказувала на існування трьох типів прив'язаності, а саме: *безпечна (надійна) прив'язаність* – яка свідчить

про надійну прив'язаність і про почуття безпеки, яке дає дитині матір; *амбівалентна прив'язаність* – свідчить про амбівалентне, непослідовне ставлення до матері та про фактичну відсутність почуття впевненості й безпеки у дитини; *унікаюча (ненадійна) прив'язаність* – поведінка дитини свідчить про відчуження та уникнення матері, про відсутність почуття прив'язаності до неї [8].

Колега М. Ейнсворт Мэри Мэйн виділила четвертий тип прив'язаності – *дезорганізована прив'язаність*. Він характерний для дітей, що піддаються систематичному жорстокому поводженню і насильству. Даний тип прив'язаності спостерігався у шизоїдних сім'ях з жорстоким поводженням, а також у сім'ях де матері страждали від депресії [10].

Прив'язаність вперше формується у дитинстві й супроводжує людину протягом усього життя, вона може затухати або ставати яскравіше, але в будь-якому разі залишається змінюючись та трансформуючись. Одним з ключових моментів коли прив'язаність ще повною мірою діє, у її першому сформованому вигляді, і визначає адаптацію до соціуму – це початок навчання у школі, тобто перша соціальна діяльність. В дану соціальну діяльність дитина входить як раз на базі первинної прив'язаності до матері (або особи, яка її заміщує), з тієї її якості яка сформована на момент адаптації до школи.

Дітям молодшого шкільного віку просто необхідно відчувати й переживати прив'язаність. Від неї залежить їх відчуття безпеки, власної гідності, емпатії, сприйняття світу, розвиток совісті, логічного мислення, здатності контролювати власні емоції тощо. Дитина, у якій сформована надійна прив'язаність, нормально розвивається, вчиться розрізняти власні почуття і почуття інших, мислить логічно, розвиває соціальні зв'язки, довіряє оточуючим, стає впевненою у собі, менше заздрить, проявляє любов і ніжність до інших. Саме ці якості формуються у молодшій школі та стають ресурсом подальшої соціалізації. Натомість, порушення прив'язаності може негативно впливати не лише на соціальні контакти дитини, у т.ч. здатність розуміти почуття інших, але й на емоційний, соціальний, фізичний, розумовий розвиток дитини загалом.

Під впливом недостатнього або порушеного спілкування з близькими дорослими, зокрема, з матір'ю, діти стають боязкими, безініціативними, недопитливими. Дане положення підтверджують чисельні дослідження і теоретичні обґрунтування особливостей психічного розвитку дітей, що були розлучені з матерями й виховувались у державних установах [5].

Так дослідження Д. Апчерч та Д. Гібсон (2019) виявили, що насильницьке розлучення батьків і дітей різного віку, які перебували в державних установах, без будь-якого контакту з батьками протягом тривалого часу чи особою яка б могла їх замінити, завдає шкоди розвитку дитини. Дослідження показало, що фактори життєвого стресу у маленьких дітей впливають на структуру мозку. Отже, для зростання і розвитку дитини дуже важливо встановити міцний зв'язок з об'єктом прив'язаності, щоб встановити довіру і близькість. Діти, які відчувають розлад прив'язаності, можуть проявляти агресивну поведінку і не проявляти прив'язаності до інших в майбутньому [11].

Порушення у функціонуванні системи прив'язаності призводять до того, що в ситуації будь-якої небезпеки

замість того, щоб знайти підтримку і, впоравшись зі стресом, вирішити ситуацію продуктивним чином, дитина витрачає свої сили на подолання стресової ситуації, гостро відчуваючи власну незахищеність.

Тобто, у разі небезпеки, дитина шукає близькості особи до якої сформована прив'язаність, або відчуття наявності такої підтримки. І якщо близька людина доступна і надає підтримку, допомагає подолати тривогу, це зміцнює прив'язаність, робить взаємини ще більш близькими і дозволяє вирішити ситуацію оптимальним чином. Якщо близька людина недоступна, хоча б на рівні відчуттів, то всі зусилля дитини спрямовані на досягнення близькості та комфорту, пошуку підтримки та допомоги, або на те, щоб дистанціюватися від проблеми й нечуйного об'єкта прихильності (заблокувати функціонування системи прив'язаності) [1].

Так дослідження К. Колоннесі і Е.М. Драйджер (2011) виявили, що ненадійна прив'язаність відіграє ключову роль у розвитку тривоги. У дослідженні були оцінені емпіричні докази зв'язку між ненадійною прив'язаністю і тривогою із раннього дитинства до підліткового віку. Результати показують, що амбівалентна прив'язаність найбільше пов'язана з тривогою [9].

В дослідженні прив'язаності та автономії особистості молодшого школяра (Пупирева О.В., 2007) визначено що, діти з різними типами прив'язаності у стосунках з матерями мають різні особливості самостійності. В цілому діти з ненадійними типами прив'язаності демонструють більшу автономію, ніж діти з надійною прив'язаністю. Проте головна відмінність розкривається у ступені автономії, в її якісних особливостях: у разі надійної прив'язаності за самостійністю дитини відчувається компетентність і впевненість, почерпнута в досвіді стосунків із матір'ю, тобто в результаті добровільного та гнучкого узгодження дій і хорошого емоційного контакту. У випадку ненадійної прив'язаності за суб'єктивно високою самостійністю дитини прослідковується внутрішньо відсторонене ставлення до матері або напружене відстоювання своєї позиції. [6] І якщо синтезувати ці дані з нашим напрямком дослідження, то можемо зазначити, що саме автономія, самостійність є ключовою характеристикою, як при прийомі до школи так і в успішності навчання. Також прив'язаність до матері відіграє важливу роль у формуванні самосвідомості та самооцінки дітей молодшого шкільного віку, коли вони стають помітно більш самостійними, суб'єктивна значущість їх спілкування з однолітками істотно зростає, а відносини з батьками починають поступово відходити на другий план. Серед молодших школярів з надійною прив'язаністю частіше зустрічаються діти з високою самооцінкою і позитивним самосприйняттям, ніж серед дітей з ненадійними типами прив'язаності [7, 12].

Детальне вивчення впливу прив'язаності дитини до матері на формування її самосвідомості в молодшому шкільному віці здійснювала І.А. Борисова (2007). Нею було враховано, що почуття власної значущості існує на двох рівнях – усвідомленому і неусвідомленому. В якості експліцитної самооцінки розглядається усвідомлювана і словесно декларована оцінка себе, а під імпліцитною розуміється неусвідомлювана оцінка себе – переживання і відчуття, пов'язані зі ставленням до себе, які присутні на менш усвідомлюваних рівнях психічного відображення і не піддаються корекції з боку свідомості

і соціальних норм. Дослідження підтвердило, що одним із потужних факторів, що впливають на експліцитну самооцінку молодших школярів, є саме їх прив'язаність до матері. Найбільше вона впливає на такі аспекти експліцитної самооцінки, як «зовнішня привабливість», «загальне самоприйняття» і «компетентність у поведінці». Серед молодших школярів із надійною прив'язаністю частіше зустрічаються діти з високою імпліцитною самооцінкою та позитивним самосприйняттям, ніж серед дітей із ненадійними типами прив'язаності [3].

Однак прив'язаність до матері (або особи, яка її заміщує) не виступає як значний фактор щодо інших аспектів самооцінки молодших школярів. Самооцінка дітей у сфері шкільної успішності, фізичних даних (спортивних здібностей), а також за популярністю серед однолітків формується не стільки під впливом стосунків із матір'ю, скільки на основі оцінок шкільного оточення, а також досвіду власного оцінювання об'єктивної успішності в названих сферах [3].

При вступі до школи змінюються і стосунки молодшого школяра з дорослими, відбувається перехід від батьківського піклування до шкільного навчання та спілкування з іншим значущим дорослим – вчителем. Ступінь надійності прив'язаності до матері створює передумови для сприятливого розвитку прив'язаності до вчителя. Якщо первинний об'єкт прив'язаності мати (або особа, яка її заміщує) забезпечує дитині безпеку, надійність та впевненість у своїй захищеності, то вона без ускладнень налагоджує вторинну прив'язаність до вчителя, як наступної значущої особи, від якої дитина очікує відчуття саме впевненості, захисту, підтримки. Взаємини з учителем зовсім не схожі на стосунки з батьками. Перший час учитель для першокласника – чужа людина, і дитина мимоволі відчуває страх, боязкість перед ним, але згодом вона інстинктивно використовує прив'язаність, щоб знаходити підтримку та близькість зі своїми вчителями. Учитель стає для учня головною особою; його рекомендації, його побажання не підлягають сумніву; навіть ставлення до інших учнів опосередковується ставленням до них учителя. Дитина інстинктивно тягнеться до вчителя для відчуття безпеки й захисту. Взаємна чуйність у стосунках прив'язаності, де вчитель реагує на потреби дитини, а дитина реагує на допомогу вчителя, створює надійну базу для розвитку. Так, дослідження Ц. Баярмаа (2008) доводить, що ступінь надійності прив'язаності до матері впливає на ступінь надійності прив'язаності до вчителя. Попередня прив'язаність не зникає, вона лише змінює свою інтенсивність і на неї нашаровується прив'язаність другого рівня – до вчителя. Діти, які мали надійну прив'язаність більш впевнені в освоєнні навколишнього середовища та більш відкриті для навчання.

Діти з різними типами прив'язаності до вчителя ма-

ють різні особливості. Він виділяє три типи прив'язаності до вчителя:

– *надійна прив'язаність* характеризується упевненістю першокласників у позитивному ставленні з боку вчителя, у школі учень відчуває себе потрібним і цінним для вчителя, коли отримує підтримку з його боку;

– *амбівалентна прив'язаність* відрізняється невпевненістю першокласників у позитивному ставленні з боку вчителя, сприйняттям нестачі підтримки, переживаннями тривоги та страху;

– *уникаюча прив'язаність* характеризується вираженою дистанцією стосовно вчителя, учні не сприймають вчителів як джерело можливої допомоги та підтримки, менш близькі з ними. [2]

Як бачимо, тенденції у прив'язаності до вчителя відзеркалюють подібні до матері (або особи, яка її заміщує) і багато в чому зумовлюються нею.

Висновки. Сім'я є першим інститутом соціалізації у якому відбувається становлення особистості дитини. Її психічне та фізичне здоров'я, самооцінка, самостійність – все це залежить від якості прив'язаності до матері (або особи, яка її заміщує), що сформувалася в сімейно-родинних стосунках як ресурс соціалізації дитини. Так при переході від одного соціального інституту – сім'ї до іншого – школи, завдяки позитивно сформованій прив'язаності, дитина без ускладнень може утворювати повноцінні соціальні зв'язки з вчителями та однолітками, адаптуватися у новій соціальній системі. Адаптивно сформована прив'язаність, яка далі трансформується на прив'язаність до вчителя є однією з умов благополучної адаптації до школи та подальшого успішного навчання.

Якщо ж у молодших школярів дисгармонія у стосунках з одним або обома батьками, якщо діти відчувають, що їх вважають неуспішними, нездатним, або вони не відчувають батьківської підтримки, то в таких дітей зростає ризик формування негативних рис характеру і виникають труднощі та проблеми в спілкуванні з однолітками, проблеми адаптації до шкільного середовища, через недовіру до соціальних факторів, відсутності емоційної стабільності, підтримки.

Таким чином, поведінка і ставлення батьків до дитини лежать в основі первинної моделі ставлення до світу, що вибудовується у свідомості дитини. На перший план висувається зміст соціальної ситуації розвитку, здатність матері (або особи, яка її заміщує) організувати виховний процес передачі необхідної інформації для конструювання даної моделі, забезпечити емоційну стабільність. Перспективою подальшого нашого дослідження є вивчення динаміки адаптації до школи дітей з різним типом сімейно-родинної прив'язаності, що дозволить побудувати оптимальну систему супроводу з боку вчителя для окремих категорій учнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бардышевская М.К. Дети с недостатком эмоциональных привязанностей. Очерки о развитии детей, оставшихся без родительского попечения. Министерство образования РФ Москва, 1995. С. 20–62
2. Баярмаа Ц. Сравнительное исследование привязанности к учителю у учащихся первого класса в российских и монгольских школах\ 19.00.07\ Дисс. канд психол. наук. Москва: 2008. 200 с.
3. Борисова.И.А. Особенности самооценки младших школьников с разными типами эмоциональной привязанности к матери: Дисс. канд. психол. наук. Москва: 2007. 181 с.
4. Бріш К.Г. Теорія прив'язаності від витоків до сучасності. Найновіші відкриття. Доповідь на теоретико-практичному семінарі. 6-8 червня 2016 р. Львів.
5. Жихарева Л.В. Психологічні особливості прихильності до матері у дітей дошкільного віку : дисертація кандидата пси-

хологічних наук : 19.00.07 / Національна академія педагогічних наук України інститут психології імені Г.С. Костюка. Київ, 2016. 196 с.

6. Пупырева Е.В. Типы эмоциональной привязанности к матери у детей младшего школьного возраста. Вестник Московского университета, Серия-14: «Психология», 2004. № 4. С 70-71.
7. Хаймовская Н.А. Зависимость между характером взаимодействия и особенностями привязанности ребенка к взрослому: Дисс. канд психол. наук. Москва: 1998. 165с.
8. Ainsworth M.D. Research Strategy in the Study of Mother-Child Separation in Early Childhood. Br.J.med.Psychol, 1954. №25. P. 169-201.
9. Colonnese C., E.M. Draijer, Geert Jan J. M. Stams, Corine O. Van der Bruggen, Susan M. Bögels Evalijn & Marc J. Noom. The Relation Between Insecure Attachment and Child Anxiety: A

Meta-Analytic Review. Volume 40, 2011. P. 630-645.

10. Main M, Solomon J. Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth strange situation. In: Greenberg MT, Cicchetti D, editors. Attachment in the preschool years: Theory, research, and intervention. Chicago: University of Chicago Press; 1990. pp. 121-160.
11. Upchurch D., Gibson D. Strange Situation at the Border: Examining the Importance of Attachment and Consequences of Forcible Separation. Glob Soc Welf 7, 257-261 (2020). <https://doi.org/10.1007/s40609-019-00154-3>
12. Zarrā-Nezhad M., Moazami-Goodarzi A., Aunola K., Nurmi J., Kiuru N., Lerkkanen M. Supportive Parenting Buffers the Effects of Low Peer Acceptance on Children's Internalizing Problem Behaviors. University of Eastern Finland, Joensuu, Finland. University of Jyväskylä, Jyväskylä, Finland. Child and Youth Care Forum 2019.

REFERENCES

1. Bardy`shevskaya M.K. Deti s nedostatkom e`mocziional`ny`kh privyazannostej. Oчерки o razvitii detej, ostavshikhся bez roditel`skogo popечeniya. Ministrestvo obrazovaniya RF Moskva, 1995. S. 20-62
2. Bayarmaa Cz. Sravnitel`noe issledovanie privyazannosti k učitelyu u uchashhikhся pervogo klassa v rossijskikh i mongol`skikh shkolakh\ 19.00.07\ Diss. kand psikhol. nauk. Moskva: 2008. 200 s.
3. Borisova.I.A. Osobnosti samoocenki mladshikh shkol`nikov s razny`mi tipami e`mocziional`noj privyazannosti k materi: Diss. kand. psikhol. nauk. Moskva: 2007. 181 s.
4. Bri`sh K.G. Teori`ya priv`yazanosti` vi`d vitoki`v do suchasnosti`. Najnovi`shi` vi`dkritiya. Dopovi`d` na teoretiko-praktichnomu semi`nari`. 6-8 chervnya 2016 r. L`vi`v.
5. Zhikhareva L.V. Psikhologi`chni` osoblivosti` prikil`nosti` do materi` u di`tej doshki`l`nogo vi`ku : disertaci`ya kandidata psikhologi`chnikh nauk : 19.00.07 / Naczi`onal`na akademi`ya pedagogi`chnikh nauk Ukrayini i`nstytut psikhologi`yi i`meni` G.S. Kostyuka. Kiyiv, 2016. 196 s.
6. Pupy`reva E.V. E`mocziional`naya privyazannost` k materi kak faktor stanovleniya avtonomii lichnosti v mladshem shkol`nom vozraste: Diss. kand. psikhol. nauk. Moskva: 2007. 225s.
7. Khajmovskaya N.A. Zavisimost` mezhdru kharakterom vzaimodejstvie i osobennostyami privyazannosti rebenka k vzrosloму: Diss. kand psikhol. nauk. Moskva: 1998. 165s.

Devotion of child of primary school age in the context of family relations

Y. V. Pidchasov, S. M. Halushko

Abstract. The article considers the relation between the positively formed early mother-child relationship (or a person who makes up for her absence) and her further successful development. The represented theses are based on a careful analysis of the works of foreign and domestic scientists who worked on the study of the phenomenon of devotion. The devotion formed in the first years of the child's life remains throughout the life. It has been proven that a strong mother-child bonding helps the child to: overcome fear and anxiety, stress; understand what they perceive; think logically; rely on themselves; achieve maximum intellectual potential; develop harmonious relationships in life. The quality of devotion also determines how the children will adapt to school; how they will build a relationship with the teacher, when transferring the primary maternal devotion to the secondary devotion to the teacher. But when difficulties arise at school, the child still returns to the family to seek support and a feeling of safety.

Keywords: devotion, early mother-child relationship (or a person who makes up for her absence), devotion to a teacher, primary school age, socialization, adaptation.